

О. В. Ш е л е х а н ь

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИРОБНИЦТВА БОЙОВИХ СОКИР СКІФСЬКОГО ТИПУ

Проведено історіографічний аналіз досліджень виробництва бойових сокир скіфського типу. Окреслено основні результати та намічено перспективні напрями.

К л ю ч о в і с л о в а: сокира, скіфи, історіографія.

Вивчення особливостей виготовлення зброї є важливою складовою дослідження військової справи давніх племен. Впровадження інноваційних технологій відбувалось передусім у озброєнні. Завдяки пошукам у вказаному напрямі, можна встановлювати рівень розвитку виробництва та військової справи і напрями культурної взаємодії. Адже уміння та навички металообробки — це риси матеріальної культури, які розвиваються під впливом багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів.

Ми підсумуємо досвід металографічних досліджень бойових сокир скіфського часу. Цей різновид наступальної зброї нешироко представлений у пам'ятках. Певно тому дослідники нечасто зверталися до нього. Втім, наявні результати здатні проілюструвати бурхливий перебіг подій за часів панування скіфів у Північному Причорномор'ї.

На сьогодні переконливо доведено, що прототипом бойової сокири так званого скіфського типу є виробникова культура, які були запозичені в ході передньоазійських походів (Ільїнська 1961, с. 50; Техов 1980, с. 219; Есаян, Погребова 1985, с. 81). Тому, перш за все, варто розглянути зразки, що походять з ареалу походження їх прототипів. Г.О. Вознесенська провела металографічний аналіз 26 залізних сокир із Тлійського могильника (Вознесенська 1975, с. 76). Він показав, що 88,5 % виробів були піддані повній або частковій цементації, з яких один додатково пройшов термічну обробку. Із заліза або нерівномірно насиченої вуглецем сталі викувано близько 35,0 %. 11,5 % були виготовлені з якісної високовуглецевої сталі, отриманої шляхом наскрізної цементації. На 27,0 % застосовано поверхневу цементацію лез готових виробів або металевих заготовок. 31 % викувані з

заготовок, що мають пошарову структуру, тобто, з пакетного металу. Окрім того, додатковій цементації було піддано сокиру з поховання 71. Термічну обробку леза зберегли 2 екземпляри: один був загартований холодною водою, інший — у м'якому середовищі (Вознесенська 1975, с. 76—78).

Для Лісостепового Лівобережжя відомо чотири аналізи бойових сокир (Шрамко І.Б. 1994, рис. 3, 79—82), які датуються VII—VI ст. до н. е., тобто часом знайомства місцевих ковалів з технологією загартовування. Три зразки виготовлені з кричної маловуглецевої та цементованої середньовуглецевої заготовки, один — з пакетного металу. Готові вироби додатково не зміцнювались. Два з них загартовані та піддані односторонній цементації. Стосовно останнього екземпляру з Більського городища (рис. 1, 1), припускається його імпортне походження. Високовуглецеву, наскрізно цементовану сталь тут почали використовувати у ковальських виробках лише з V ст. до н. е. (Шрамко І.Б. 1994, с. 54). Можна простежити ще один цікавий прийом. На лезо сокири з кургану 3 біля Оксютинців (рис. 1, 2) було наварено сталеву пластину, що згодом відшарувалася через невисоку якість зварки (Шрамко, Фомін, Солнцев 1970, с. 52).

З Правобережжя досліджено чотири бойові сокири з кургану біля с. Круглик (рис. 1, 3), Пастирського городища (Шрамко, Фомін, Солнцев 1970, с. 52) (рис. 1, 4), з кургану біля с. Душлінське (Sulimirski 1936, s. 68) (рис. 1, 5) та з другого поховання Реп'яхуваті Могили (Москаленко, Недопако 1980, с. 64) (рис. 1, 6). Перша сформована з монолітної заготовки і прокована лише біля провуха та на обусі. Заготовка була розрубана з одного боку на дві частини, а з іншого — відтягнута для утворення леза. Між двома частинами вставлена кругла оправка, за допомогою якої зформувався провух. За схожою схемою було виготовлено сокиру з Пастирського городища, але недостатньо ретельно, через що зварювальний шов на провусі розійшовся. Подібне сталося і з сокирою з

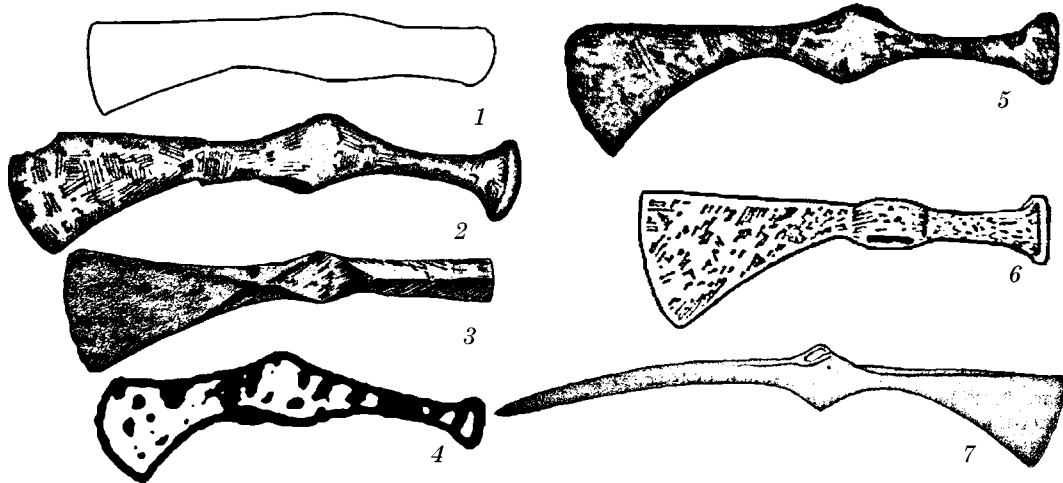

Рис. 1. Зразки бойових сокир скіфського часу, підданих металографічному аналізу: 1 — Більське городище; 2 — Оксютинці, кург. 3; 3 — Круглик; 4 — Пастирське городище; 5 — Дуплинське; 6 — Реґ'яхувата могила, пох. 2; 7 — Трахтемирівське городище

кургану 9 біля Михайлівки (Пруси). Натомість екземпляр з Дуплинського виготовлено з якісної високовуглецевої сталі (Sulimirski 1936, s 70). Сокира з Реґ'яхуватої Могили зазнала незначного гартування (Москаленко, Недопако 1980, с. 66). Клевець з Трахтемирівського городища (рис. 1, 7) вирізняється якістю виготовлення та ретельним гартуванням. Згідно цього, припускається його кавказьке походження (Вознесенская, Недопако 1978, с. 25).

Для порівняння можна навести технологічні характеристики ряду робочих сокир. І.Б. Шрамко дослідила робочі сокири з городища Полкова Микитівка та Східного Більського городища. Представлені екземпляри зформовані шляхом згинання заготовки, про що свідчить деформований шов на провусі. Ймовірно, що ушкодження відбулось внаслідок навантаження на обух, адже він помітно спрацьований (Шрамко І.Б. 1990, рис. 16, 5, 6). Металографічні дослідження зразків ворсклинського регіону показали, що обух і провух робочої сокири формували шляхом загинання заготовки (Шрамко І.Б. 1990, с. 137), натомість провух бойової робили наскрізною прошивкою (Шрамко І.Б. 1989, с. 150). З розкопок Люботинського городища Б.А. Шрамка (1961—1964 р.) походить масивна клиноподібна сокира. Вона викувана з низьковуглецевої сталі та має значно твердіший обух ніж лезо (Солнцев, Шрамко 1998, с. 135). У той же час, бойова сокира з кургану біля с. Круглик має на обусі погано прокований, зашлакований зв'язувальний шов невисокої якості, а лезо — добре зміцнене (Шрамко, Фомін, Солнцев 1970, с. 51).

Таким чином, дослідження технології виробництва здатне провести межу між бойовим та робочим виробом. Адже наразі відсутня єдина точка зору на це питання. Напевно, це обумовлено різноманітністю форм та дещо умовним виділенням одиниць типології. В.А. Іллінська визначила робочу сокиру за масивністю та слідами використання на обусі як молота (Іллінська 1961, с. 29). А.І. Мелюкова, окрім того, розмежувала їх за локалізацією в похованні. Бойову сокиру, за її словами, клали біля правого стегна небіжчика разом з іншими зразками зброї (Мелюкова 1964, с. 66). І.Б. Шрамко наважує масивність робочих

зброя, як їх визначальну рису (Шрамко І.Б. 1989, с. 149; 1994, с. 43), але головним критерієм розподілу вважає технологію виробництва.

Проте відомо кілька знахідок, які мають морфологічні риси явно бойового зброя (грацильні, невеликих розмірів та ваги) і, одночасно, технологічні риси робочого (зварний шов на провусі, що лишився від загинання заготовки). Це знахідки з кургану 9 біля с. Михайлівка (Пруси), кургану 485 біля с. Капітонівка, та з Пастирського городища (Іллінська 1961, с. 37, 39; 1975, с. 103; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 122). Крім того, зафіксовано метод прошивки і на робочій сокирі з Люботинського городища (Солнцев, Шрамко 1998, с. 135).

Отже, і бойову, і робочу сокиру викувували із залізної заготовки, але вони різняться якісно. Основна увага при виготовленні бойового зброя надавалась лезу, яке могли піддавати цементації та гартуванню (Вознесенская 1975, с. 82; Москаленко, Недопако 1980, с. 65). Згідно цього, не є переконливим залучення до числа бойових В.А. Іллінською сокир з курганів біля сіл Пруси (к. 12), Пекарі (к. 411), Осітняжка (к. 411), Трипілля (к. 2) (Іллінська 1961, с. 31—33). Стосовно останнього прикладу, варто згадати, що з Трипілля походить два вироби, відомі за малюнком В. Хвойки. На протигагу В.А. Іллінській, Б.А. Шрамко також не вбачав у них бойові сокири. Натомість він вважав, що у даному випадку зображено мотики (Шрамко Б.А. 1961, с. 89).

Очевидним є те, що у бойових сокирах не передбачалося навантаження на обух. Таким чином, звертаючись до питань термінології, можна твердити, що не є вірним визначення «сокира-молоток» стосовно зразків II відділу типології А.І. Мелюкової (Мелюкова 1964, с. 66; див. також: Есаєн, Погребова 1985, с. 79). Несумлінна обробка молоткоподібного обуху (Шрамко, Фомін, Солнцев 1970, с. 52) вказує на те, що він не використовувався як ударна частина. Ймовірно, він лише грав роль протигаги.

На основі аналізу технології можна зробити певні висновки щодо виробництва бойових сокир. По-перше, ремісничі навички майстрів Кавказу та Лісостепу дещо різнилися ще у ранньоскіфсь-

кий період (Шрамко, Солнцев, Фомин 1963, с. 55). У VII ст. до н. е. в обох регіонах майже синхронно з'являється прийом загартовування сталевих виробів (Шрамко І.Б. 1989, с. 149; Вознесенская 1975, с. 79), спочатку лише для відносно невеликих знарядь, таких, як ножі. Проте традиції ковальської справи у кожному регіоні мали окреме підґрунтя. Тож, віддаючи першість кавказькому осередку металообробки (Погребова 1969, с. 179; Есаян, Погребова 1985), ми вважаємо, що лісостепові майстри познайомилися з сокирами скіфського типу через посередників — іраномовних кочовиків. Подібні транзити відомі ще за кіммерійського часу (Махортих 1996, с. 23; Эрлих 2007, с. 189). На опосередковане знайомство вказує значно менша кількість загартованих виробів і майже повна відсутність в лісостепу практики виготовлення заготовки з пакетного металу. Натомість, відомі спроби його імітації шляхом комбінування наварних сталевих пластин на готовий виріб. На сьогодні на жаль відсутні металографічні аналізи бойових сокир з поховань степової Скіфії. Продовження досліджень у цьому напрямі значно доповнило б наші знання з цього питання.

- Вознесенская Г.А. Технология производства железных предметов Тлийского могильника // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 76—116.
- Вознесенская Г.А., Недопако Д.П. Технология производства металлических изделий Трахтемировского городища // Использование методов естественных наук в археологии — К., 1978. — С. 21—27.
- Есаян С.А., Погребова М.Н. Скифские памятники Закавказья. — М., 1985.
- Глінська В.А. Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — № XII. — С. 27—52.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Махортих С.В. Скарби VIII—VII ст. до н. е. на півдні Східної Європи // Археологія — 1996. — № 4. — С. 9—24.
- Москаленко Н.П., Недопако Д.П. Исследование металлических изделий из Репаховой Могили // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 64—79.
- Погребова М.Н. Железные топоры скифского типа в Закавказье // СА. — 1969. — № 2. — С. 179—187.
- Солнцев Л.А., Шрамко Б.А. Металлографические исследования изделий с Люботинского городища // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 132—140.
- Техов Б.В. Скифы и материальная культура Центрального Кавказа в VII—VI вв. до н. э. (по материалам Тлийского могильника) // Скифы и Кавказ. — К., 1980. — С. 219—257.
- Шрамко Б.А. К вопросу о технике земледелия у лесостепных племен скифского времени в Восточной Европе // СА. — 1961. — № 1. — С. 73—90.
- Шрамко Б.А., Солнцев Л.О., Фомин Л.Д. Техника обработки железа в лесостепной и степной Скифии // СА. — 1963. — № 4. — С. 36—57.

- Шрамко Б.А., Фомин Л.Д., Солнцев Л.О. Техника изготовления скифской наступальной зброї із заліза й сталі // Археологія. — 1970. — Т. XXIII. — С. 40—58.
- Шрамко И.Б. Изготовление топоров и тесел у лесостепных племен бассейна р. Ворсклы в скифское время // Проблемы охраны и использования памятников археологии в Донбассе. — Донецк, 1989. — С. 149, 150.
- Шрамко И.Б. Сварные изделия скифского времени в бассейне Ворсклы // Охрана і дослідження пам'яток Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 137—139.
- Шрамко И.Б. Развитие кузнечного ремесла у племен бассейнов Ворсклы и Псла в скифскую эпоху // Древности 1994. — Харьков, 1994. — С. 43—57.
- Эрлих В.Р. Северо-Западный Кавказ в начале железного века. Протогеотская группа памятников. — М., 2007.
- Sulimirski T Scytowie na Zachodnim Podolu — Lwiv, 1936.

А. В. Шелехань

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВА БОЕВЫХ ТОПОРОВ СКИФСКОГО ТИПА

Приведен обзор работ, посвященных частным и общим вопросам изготовления боевых топоров скифского времени. Сопоставлены результаты анализов изделий из Причерноморья и Северного Кавказа, которые позволяют четко различать образцы местного и импортного производства. Топоры, заимствованные во время переднеазиатских походов, отличаются высоким качеством и сложностью в изготовлении. На уровне технологических различий показана разница между рабочим и боевым вариантами. Последний, как правило, отличается тщательно проработанным лезвием. Согласно особенностям изготовления, предложено уточнение терминологии. Перспективным направлением работы в этой сфере является анализ боевых топоров из степных погребений скифов.

O. Shelekhana

HISTORIOGRAPHY REVIEW OF THE SCYTHIAN BATTLE-AXES PRODUCTION

There are given a review of works, devoted to the production questions of Scythian battle-axes. There are confronted results from Black sea region and North Caucasus, which allow distinguishing the standards of local and imported production. A ware, borrowed during Middle-Asian campaign discriminates in large quality and complication in making. At the point of technological distinctions was shown a difference between a working and battle axes. Last one, as a rule, differs in the carefully worked out blade. According to the features of making was offered clarification of terminology. Perspective work assignment in this sphere is an analysis of battle-axes from steppe burials.